

PAUSEN IN ROME EN AVIGNON: EEN ONMOGELIJKE MOGELIJKHEID

Na een verblijf van zo'n zeventig jaar in Avignon was met de terugkeer van Gregorius XI naar Rome in de herfst van 1376 een einde gekomen aan de Babylonische Ballingschap. In plaats van in Avignon zou de paus voortaan weer in Rome resideren, de stad waar hij als opvolger van de apostel Petrus - zo stelde men dat immers - thuishoorde. Nadat Gregorius op 27 maart 1378 gestorven was, koos het college van kardinalen op 8 april Bartholomeus Prignano, aartsbisschop van Bari, tot nieuwe paus. Hij nam de naam Urbanus VI aan. Alles leek goed geregeld, maar na enkele maanden bleek de stroomlijning toch wat minder perfect geweest te zijn. Op 2 augustus verzochten de kardinalen de paus om zijn ambt neer te leggen: het conclaaf van 8 april had, zo redeneerde men, geen vrije keuze gehad door druk van de Romeinse bevolking. Toen Urbanus weigerde, verklaarden de kardinalen een week later hem afgezet. Vervolgens trokken ze zich terug in Fondi en kozen kardinaal Robert van Genève, een Fransman, tot paus: Clemens VII. Het Westers Schisma was een feit. Urbanus bleef in Rome. Nadat Clemens vergeefse pogingen gedaan had om in Rome de baas te worden, trok hij naar Frankrijk en vestigde zich weldra in Avignon.

Vast staat, dat zich bij de verkiezing in april ongeregelheden hebben voorgedaan. Bij herhaling werden de kardinalen geconfronteerd met het dreigende geschreeuw om een Romein, desnoods een Italiaan, te kiezen. De avond vóór de verkiezing waren gewapende Romeinen het gebouw waar het conclaaf plaatsvond, binnengedrongen om de wens van de bevolking extra te onderstrepen. Op momenten waar dat geen pas gaf, liet men klokken luiden in de stad. Kortom, de verkiezing gebeurde in een sfeer die niet anders dan bedreigend te noemen is. Ná de keuze op 8 april maar vóór de officiële bekendmaking ervan, drongen Romeinen het conclaaf binnen onder het geroep van 'we willen een Romein'. De binnendringers wezen een van de aanwezige Romeinse kardinalen - Francesco Tebaldeschi - aan als paus, plaatsten hem op de pauselijke zetel, rustten hem uit met mijter en rode schoudermantel en bevalen klokgelui. De oude en zieke

Tebaldeschi protesteerde heftig en riep steeds dat niet hij maar de aartsbisschop van Bari de nieuwe paus was. In die chaotische situatie zagen de kardinalen kans het conclaaf te ontvluchten.

Nadat het gewone leven weer zijn loop had genomen en Urbanus reeds enige tijd in functie was, drong het besef bij de kardinalen door dat hun keuze niet zo gelukkig was geweest. Urbanus gedroeg zich niet alleen tactloos, maar probeerde ook de machtspositie van de kardinalen aan te tasten. Men mag aannemen dat hij dit laatste niet alleen deed om zijn ambtelijke gezag te etaleren, maar vooral om misstanden op te heffen die in het college de voorgaande decennia ingeslopen waren. Dit alles leidde tot de actie in augustus. Het gehele college van kardinalen verzocht tevergeefs aan Urbanus om af te treden. Daarop verklaarden zij de verkiezing ongeldig en kozen de Franse kardinaal Robert van Genève tot paus: Clemens VII. De aanhangers van Urbanus stelden dat de verkiezing wettig was geweest en benadrukten het feit dat pas maanden na de keuze het college van kardinalen een ander standpunt was gaan innemen. De clementijnen wezen op de onaanvaardbare druk van de Romeinen op de verkiezing. Volgens hen was er van een vrije keuze geen sprake geweest.

De historici vandaag de dag laten geen eensgezinde stellingname zien ten aanzien van de rechtmatigheid van Urbanus' verkiezing. Achten sommigen de keuze van Urbanus wettig en wijten zij de tweede verkiezing aan het onbeheerste optreden van de nieuwe paus, anderen oordelen strenger over de gang van zaken in april 1378 en uiten daarbij ernstige twijfels over de wettigheid van de verkiezing van Urbanus. In de tijd zelf wist men er ook niet goed raad mee. En weldra overschaduwde de politieke realiteit de pausenkwestie. Frankrijk en zijn medestanders kozen voor Clemens VII; de tegenstanders waaronder Engeland en het Duitse rijk voor Urbanus VI. Zo waren er twee obediënties ontstaan. Het éne deel van het Westen gehoorzaamde Rome, het andere Avignon. De westerse christenheid was gescheurd. Wie de echte paus was, kon niemand met zekerheid uitmaken. Deze vraag werd al gauw een theoretische kwestie; de politieke realiteit besliste.

Wat in 1378 gebeurde, was een storende afwijking van de gewenste gang van zaken. Twee pausen kòn niet echt. Twee pausen die beiden zich als opvolgers van de apostel Petrus presenteerden, was een onmogelijke mogelijkheid. In eerdere tijden waren er vaker twee

pausen geweest. Maar toen was het nooit een probleem geweest om vast te stellen wie de echte was. De ander - en dat wist iedereen - was een politieke tegenpaus; een zetbaas van de keizer die ruzie had met - de echte - paus. Dat soort tegenpausen verdween dan ook spoedig van het toneel. In 1378 was de inbreuk op het normale patroon daarentegen ingrijpender. Bijna veertig jaar zou het Schisma voortduren. Hoe had het hiertoe kunnen komen?

Eerder had het pausdom uiterst zorgelijke tijden doorgemaakt. Zo bevond het zich in het begin van de 11^e eeuw op een dieptepunt. Gedeeltelijk onder invloed van in kloosters gestarte hervormingsbewegingen begon omstreeks het midden van die eeuw het herstel. Leo IX (± 1050) zorgde ervoor dat men het pauselijke gezag ook buiten Rome en Italië begon te respecteren. Deze reislustige paus trok de landen van de westerse christenheid door om her en der misstanden in de kerk aan de kaak te stellen en op die manier de autoriteit van de paus te vestigen. Gregorius VII (± 1075) ging de confrontatie aan met de keizer die in zijn rijk bisschoppen en abten benoemde en hen inschakelde in het rijksbestuur. Dat een en ander ten koste ging van hun geestelijke taak, ligt voor de hand. De investituurstrijd tussen paus en keizer spitste zich toe op de vrije keuze van de hoge clerus. De voor de paus relatief gunstige afloop van dit conflict deed het aanzien van het pausdom verder toenemen. Deze ontwikkeling zette zich in de 12^e en een deel van de 13^e eeuw door. Ik noem slechts twee pausen: Innocentius III (± 1200) en Innocentius IV (± 1250). In die tijd werd gezegd, dat de paus de 'plenitudo potestatis' (volheid van macht) bezat. Niet alleen in kerkelijke zaken had de paus het hoogste gezag, maar ook in wereldlijke aangelegenheden sprak hij het laatste woord. Men spreekt wel van de pauselijke monarchie: de paus als soeverein van de westerse wereld, die in religieuze zaken te beslissen had en ook in staatkundige kwesties kon gebieden.

Parallel met de machtstoename van de pausen in de 12^e en 13^e eeuw rees kritiek op de kerk en in het bijzonder op pausdom en hoge geestelijkheid. Kritiek op het luxe leven dat de prelaten leidden en dat schril afstak bij dat van de gewone man, en - wat men niet naliet te benadrukken - sterk afweek van de eenvoud en armoede van Christus en de apostelen. Kritiek was er ook op de veelvuldige bemoeienis van de paus met de politiek. Vorsten die zich door Rome

gedwarsboomd zagen en oprechte, vrome lieden stoorden zich aan de politieke aspiraties van de paus. De kritiek vond een uitlaatklep in de twaalfde en dertiende eeuwse ketterijen, zoals die van Albigenzen en Waldenzen, die onder andere het luxe leven van de kerkvorsten hekelden. Ook de omstreeks 1200 opkomende bedelorden keerden zich tegen de rijkdom van de clerus. Ze wilden de afstand tussen de gewone man in de steden en de kerk overbruggen door zelf, in armoe en bedelend, in de steden te werken en te preken.

De leiding van de kerk had weinig oog voor de maatschappelijke en staatkundige veranderingen van de 12^e en 13^e eeuw. In de destijds geheel agrarische samenleving waren steden opgekomen met een klasse van kooplieden en nijverheidsmensen, terwijl daarnaast de wording van een stedelijk proletariaat zich begon af te tekenen. De geslaagde koopman kreeg oog voor de aantrekkelijke kanten van het leven; de armen mokten steeds duidelijker op de rijke kerk en weldoorvoede geestelijken. Ook zien we in die tijd de eerste aanzetten tot de vorming van een krachtigere staat. Met behulp van ambtenaren en huurlegers - mogelijk gemaakt door de terugkeer van de geldeconomie - begonnen de vorsten de feodale machtsverbrokkeling aan te pakken. De moderne staat was in opkomst. Hij eiste de loyaliteit van de onderdanen en stond steeds minder inbreuk van de kant van paus en kerk op zijn groeiende macht toe.

De meer aards gerichte, kritische instelling van de mensen en de opbouw van de krachtigere staat gingen onder meer ten koste van het gezag van paus en kerk. Het klimaat voor paus en clerus werd minder gunstig; de ruimte die vorsten aan de pauselijke monarchie lieten, werd kleiner. Dat moest tot fricties leiden. Bedenk hierbij, dat de machtsmiddelen van de kerk beperkt waren. Al vond zo nu en dan een militaire expeditie onder pauselijke vlag plaats, over een leger of politie-apparaat beschikte de kerkleider niet. Hij en de clerus moesten het hebben van kerkelijke straffen als excommunicatie en interdict. In die tijd werd ook het kerkelijk bestuursapparaat uitgebreid en gecentraliseerd. Dat wil zeggen: meer macht in Rome. Zo kon men bij een geschil dat niet tot tevredenheid van een der partijen door het bisschoppelijke gerecht was beslecht, in beroep gaan in Rome. Meer en meer kwam het in de 13^e eeuw voor dat men direct naar de curie stapte, met voorbijgaan van de bisschop. Ook werd de greep van de paus ver buiten Rome steeds sterker gevoeld. Met behulp van legaten

- geestelijken die met pauselijke macht bekleed ergens heen gestuurd werden om in pauselijke zin een beslissing te nemen - was het pauselijke gezag overal merkbaar. Vandaar de verzuchting van een prelaat op een synode, dat de daar verzamelde aartsbisschoppen en bisschoppen samen minder te zeggen hadden dan de door Rome gestuurde kapelaan-legaat.

Dit alles kostte Rome veel geld. Daar de traditionele middelen ontoereikend werden, bedacht men nieuwe inkomstenbronnen, zoals belasting heffen van de geestelijkheid. Eerst heette dit geld voor de kruistocht bestemd, later werd het voor alles gebruikt. In de 13^e eeuw claimde de paus, alle kerkelijke ambten te mogen vergeven. Al liep dit in de praktijk zo'n vaart nog niet, het werd gebruik dat men voor de verlening van een beneficie (kerkelijk ambt plus de eraan verbonden inkomsten) belasting betaalde. Of men werd zo'n ambt in het vooruitzicht gesteld. Ook dat kostte geld. In de loop van de 13e eeuw werd het usance dat nieuw aangestelde geestelijken een derde deel of zelfs de helft van hun inkomen van het eerste ambtsjaar naar de curie zonden. Al deze praktijken om aan het benodigde geld te komen, veroorzaakten veel kritiek. Een andere kwaal was, dat een kerkelijke figuur meer dan één beneficie verwierf (pluralisme) en de eraan verbonden taken door anderen of in het geheel niet liet uitvoeren (absenteïsme).

De centralisatie van het kerkelijke bestuur riep verzet op vanwege de zware financiële lasten en ook doordat het gezag van bisschoppen en andere hoge kerkelijke lieden door appels op Rome en het optreden van pauselijke legaten werd teruggedrongen. Het frequent gebruik van kerkelijke straffen als ban en interdict schaadde het aanzien van de kerkelijke top, want wie te veel en te snel straft, boet aan geloofwaardigheid in. Omstreeks 1300 kwam het tot een crisis. De aanleiding was de wens van de koningen van Engeland en Frankrijk om extra geld te krijgen door de geestelijkheid in hun landen te belasten. Paus Bonifatius VIII, een juridisch ingesteld man met weinig oog voor de werkelijke machtsverhoudingen, verzette zich heftig, maar moest uiteindelijk wijken voor een commandogroep van de Franse koning die de paus wat dagen in Italië gevangen hield. Kort na zijn vrijlating stierf Bonifatius.

Hierna was het afgelopen met het grote gezag van het pausdom. Zeventig jaar lang zouden bijna uitsluitend Fransen de pauselijke zetel

bezetten. Ze vestigden zich in Avignon, een vrijwel Franse stad, en gingen, overigens ten onrechte, bij velen door voor marionetten van de Franse koning. In de curie kwamen meer en meer Fransen. Het college van kardinalen ontwikkelde zich als een machtige senaat naast de paus, terwijl het centrale bestuursapparaat zich verder uitbreidde. Aan kritische geluiden ontbrak het niet. De bezwaren golden niet alleen de hoge kerkelijke belastingen en het sterk gecentraliseerde bestuur, maar ook het feit dat de paus in plaats van in Rome in Avignon verbleef.

In 1376 kwam aan deze Babylonische Ballingschap een einde, zoals we zagen. Twee jaar later ontstond het Westers Schisma. Het verdeelde de westerse christenheid in twee obediënties, die aansluiting vonden bij de politieke scheidslijnen. In staten waar direct een duidelijke keuze werd gemaakt, gaf het Schisma nog de minste problemen. Wel kon een Cisterciënzer abt uit een land dat voor Urbanus had gekozen, in een moeilijk parket geraken daar de abt van Cîteau tot de obediëntie van Avignon behoorde. Het kon dan gebeuren dat zijn autoriteit niet erkend werd. Ook met beneficies kon men in de problemen komen: die werden afgenomen of de inkomsten ervan achtergehouden. De grootste narigheid deed zich echter voor in de landen waar de keuze moeilijk was of maar uitgesteld werd. De propaganda vanuit Rome en Avignon was daar zeer actief. Spanje bijvoorbeeld werd door de Franse en Avignonse diplomatie in het kamp van Clemens gemanceuvreerd.

In de Nederlanden kozen de gebieden die onder de bisdommen Utrecht en Luik vielen, voor Rome, net zoals de meeste Duitse vorsten gedaan hadden. In de zuidelijke gewesten die onder de bisdommen Kamerijk, Doornik en Terwaan ressorteerden, was de zaak gecompliceerder. Want deze diocesen behoorden tot het Franse aartsbisdom Reims. Brabant, deels onder Luik en gedeeltelijk onder Kamerijk, stelde zich neutraal op. Beide obediënties waren er geoorloofd. Van Henegouwen, dat kerkelijk onder Kamerijk viel, zou men verwachten dat het zich op Avignon richtte. Maar hier speelde de politieke constellatie een rol bij de keuze. Henegouwen vormde met Holland en Zeeland een statencomplex waarover landsheren uit het Beierse huis regeerden. Albrecht van Beieren koos ten aanzien van Holland en Zeeland voor Urbanus. Maar in Henegouwen, waar veel hoffiguren bindingen met het Noorden hadden, dus kerkelijk met Rome, waren beide obediënties

toegestaan. Hier bestond derhalve vrijheid van keuze, zoals in Brabant. Een probleem kreeg hertog Albrecht evenwel in 1385, toen zijn zoon en dochter zouden huwen met kinderen van de Bourgondische hertog Filips de Stoute, die als Franse prins zich tot de obediëntie van Avignon rekende. Voor dit dubbelhuwelijk was pauselijke dispensatie wegens bloedverwantschap nodig. Voor de zekerheid vroeg men die èn aan Rome èn aan Avignon. Die van Clemens kwam op tijd; de dispensatie van Urbanus werd pas enige tijd nadat de huwelijken gesloten waren, bekend.

Vlaanderen had het het moeilijkst. Dit vorstendom behoorde staatkundig grotendeels tot Frankrijk, maar had sterke economische banden met Engeland. Kerkelijk viel het onder vijf bisschoppen: Kämèrijk, Doornik en Terwaan, die suffraganen waren van Reims, en onder Luik en Utrecht die tot de Keulse kerkprovincie behoorden. Graaf Lodewijk van Male liet de keuze over aan een commissie van hoge Vlaamse clerici. Die vond een compromis: tot het eventuele moment dat de kerk de verkiezing van Urbanus ongeldig zou verklaren, bleef men bij Rome. Zó simpel verliep het evenwel niet. Een gedeelte van de adel had bezit in Frankrijk en de streek rond Rijssel was duidelijk Frans georiënteerd. Dit alles gaf spanningen, die na de overwinning van het Franse leger onder leiding van Lodewijks schoonzoon Filips de Stoute op de opstandige Vlaamse steden (1382), om een oplossing vroegen. Onder de vredesvoorwaarden was de overgang naar de obediëntie van Avignon opgenomen. Maar veel kwam daar niet van terecht. Ook niet toen in 1384 Filips, die in kerkelijk opzicht geen scherpstlijper was, zijn schoonvader opvolgde als graaf van Vlaanderen. Hoewel de overgang naar Avignon meer dan eens officieel geproclameerd werd, bleef Vlaanderen in de praktijk Rome trouw. Het kon overigens bij een verandering van obediëntie emotioneel toegaan. Zo bleef pastoor Jan van Waes uit Brugge, ook na de tijdelijke overgang van Vlaanderen naar Avignon, zijn parochianen voorhouden dat "alle die Clementinen vermaledyt sijn".

Duidelijk is, dat naar mate de tijd vorderde, de roep om hoe dan ook een einde aan het Schisma te maken, steeds sterker werd. Men overwoog verschillende oplossingen. Eén of zelfs beide pausen wilde men tot aftreden bewegen. Een andere mogelijkheid leek een concilie. Maar voorshands bleven zulke voornemens alleen maar theorie. Toen in de negentiger jaren de Honderdjarige Oorlog verflauwde, verloor

het Schisma tijdelijk zijn scherpe politieke kantjes. In Frankrijk bestuurde een regentschapsraad het land voor de krankzinnige Karel VI. In deze raad had Filips de Stoute het voor het zeggen. Had Filips zich in Vlaanderen al geen fanatiek aanhanger van de Avignonse paus getoond, in Frankrijk streefde hij een politiek na van losmaking van Avignon. Het probleem was namelijk dat de keuze voor Avignon politiek niets opleverde. De kaarten waren immers geschud. Daarom riep het Franse hof de Franse kardinalen in Avignon bij de dood van Clemens VII (1394) op, geen nieuwe paus te kiezen. Zo zou het Schisma opgeheven worden. Parijs hoopte dat vervolgens de Romeinse paus voor de Franse politieke kar te spannen zou zijn.

De kardinalen in Avignon kozen echter wél een opvolger in 1394: Benedictus XIII. Vier jaar later besloot Parijs Frankrijks obediëntie aan Benedictus te onttrekken. Maar het Schisma kon men er niet door ongedaan maken en de erkenning van de paus in Rome leverde niet of nauwelijks voordeel op. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat Frankrijk later weer terugkeerde naar de obediëntie van Avignon. Een volgende stap om de kerkscheiding op te heffen, was een beroep doen op een concilie dat het hoogste gezag in de kerk zou representeren en waaraan ook de pausen van Rome en Avignon hadden te gehoorzamen. Kardinalen van beide obediënties riepen een concilie in Pisa bijeen (1409). De kerkvergadering zette de twee pausen af. Men koos een nieuwe kerkleider: Alexander V. De pausen van Rome en Avignon weigerden zich echter bij dit besluit neer te leggen; hun aanhang deed dat evenmin. In plaats van met twee moest de westerse christenheid het nu met drie pausen stellen.

Ondanks of misschien juist door de mislukking van Pisa nam de conciliaire gedachte in kracht toe. Op initiatief van keizer Sigismund, die te maken had met de Hussieten-beweging in zijn kernland Bohemen, besloot men tot een nieuw concilie. Een derde zaak die er aan de orde zou moeten komen, waren de door velen gewenste hervormingen in de kerk. Het concilie van Konstanz (1414-1418) maakte inderdaad in 1417 een einde aan het Schisma. De nieuwe paus, Martinus V, vond in heel het Westen gehoor. Hus en zijn beweging werden veroordeeld, maar tot kerkelijke hervormingen kwam het niet. De koningen van Frankrijk en Engeland waren tevreden. Ze sloten weldra concordaten met de paus waarbij ze hun zeggenschap over de kerk in hun land aanzienlijk vergrootten. Ook nam de kracht van het

concliaire denken af. Hoewel er nog verscheidene concilies gehouden zijn, kwam het in de 15^e eeuw niet meer tot hervormingen. Het concilie van Pavia (1423) bereikte niets. Dat te Bazel (1431-49) kwam weldra in de greep van compromisloze conciliaristen, waarna paus Eugenius IV met zijn aanhang van gematigden naar Ferrara en later naar Florence trok om daar de kerkvergadering voort te zetten. Geleidelijk kreeg de traditionele opvatting dat de paus het hoogste gezag vertegenwoordigt in de kerk weer de overhand. De pausen uit de tweede helft van de 15^e eeuw bekommerden zich weinig om de grote problemen. Ze bevorderden de kunst en deden mee in het politieke krachtenspel in Italië van die tijd. De geschiedschrijving heeft hen niet ten onrechte het stempel van 'renaissancepausen' opgedrukt.

Maar al verdween de neiging om kerkvergaderingen volgens het conciliaire recept te beleggen, men bleef het zo nu en dan maar lastig hebben met de elkaar beconcurrerende concilies en de uithuizigheid van de paus. Dat laat een vonnis in een Leids correctieboek uit de herfst van 1438 zien. De Leidse poorter Willem Duiker Ysbrantsz. had in Leiden om geld gedobbeld met Arent Arentsz. en baldadig uitgeroepen: "dit geld zet ik U Gode te schennesse ende den duvel ter eren". Het gerecht vonniste hem "want alle kerstenmensen verboden is Gode van hemelrike te blasfameren". Het vonnis viel op 7 januari 1439. Binnen drie dagen moest Willem de stad verlaten en een bedevaart naar Rome maken, dat wil zeggen naar de paus. Maar men wist niet waar de paus zich toen bevond. De Leidenaar moet dus naar Ferrara of Florence zijn getrokken. Op 2 april van dat jaar kwam Willem terug en kon het Leids gerecht, blijkens een aantekening in het correctieboek, zijn "goed betoog" tonen. Daar dit briefje niet bewaard is gebleven, weten we niet waar hij uiteindelijk de paus getroffen heeft.

Zulk ongerief als Willem Duiker Ysbrantsz. trof, zou enkele jaren later tot het verleden behoren. De onopgeloste problemen in de kerk bleven evenwel.